

“בוא, הוי אמא שלך”

כינויי קרבה מהופכים בלהג הבדואי של הנגב

1. הלהג הבדואי של הנגב

תושבי הנגב הבדואים מדברים כמה ניבי ערבית שכלולים באופן גס תחת השם “הלהג הבדואי של הנגב” (להלן “להג הנגב”). ללהג זה שני רכיבים ראשיים (ועוד כמה משניים) שאף הם אינם הומוגניים, אך ההבדלים הפנימיים קטנים למדי:

(א) **להגים הבדואיים** המקוריים של הנגב שייכים לשבטים שהיגרו לנגב מסיני לפני אמצע המאה התשע-עשרה, וקרובים במיוחד ללהגים הבדואיים בסיני (Blanc, 1970: 2). למעשה שתי הקבוצות הללו מהוות יחדיו את הפלג המערבי של משפחת הלהגים הערביים הצפון-מערביים (North-west Arabian) השוליים למוקד הבדואי בנג'ד שבחצי-האי ערב (Palva, 1991). קבוצת להגים זו תכונה להלן “**הלהג הכר-בדואי**”, בהזנחת הבדלים פנימיים שוליים.

(ב) **להגים כפריים ביסודם** או שמה **להגי מגע** (contact dialects) מעורבים שהתגבשו כתוצאה ממגע היסטורי מתמשך בין אוכלוסיות נוודיות ומיושבות בעמק הנלוס. אלה הובאו לנגב על ידי גלי מהגרים כפריים ממצרים ומרצועת עזה במשך המאה התשע-עשרה. בני המשפחות הללו, שהגיעו לנגב כאריסים מחוסרי קרקעות, כונו “פלאחים” בפי תושבי הנגב המקוריים ולהגם יכונה להלן “**הלהג הפל-בדואי**”, שוב בהזנחת הבדלים פנימיים שוליים.

התקופה הראשונית של התגבשות קהילת הדוברים על פלגיה התאפיינה במגמה של הסתגלות (accommodation) מצד ה“פלאחים” ללהג הרוב המקומי. אך שיעורם של דוברי הלהג הפל-בדואי גדל בהתמדה. יתר על כן, בקרב הדור הצעיר בכללו ניכרת מגמה של קוינאיזציה (koinéization) בהשפעת להגים יוקרתיים מיושבים שבאזור, ואלה דווקא דומים יותר ללהג הפל-בדואי מאשר לכר-בדואי. מכאן שלכאורה מתחזק הלהג הפל-בדואי או לפחות חלק מתכונותיו.

בסיס הנתונים לדיוננו הוא קורפוס של כמאתיים טקסטים, שהוקלטו בידי סטודנטים מקומיים מפי קרוביהם הזקנים מכל הקבוצות הגדולות, הן בשבע העיירות המוכרות הן בכפרים הלא מוכרים (הידועים גם בשם “הפזורה הבדואית”). הסוגות המיוצגות בקורפוס מגוונות למדי וכוללות, מצד אחד, סיפורים אישיים ותיעוד מאורעות, כעדות אישית להיסטוריה של

הנגב; ומצד שני, סוגות שונות של ספרות עממית ושירה. רובו המכריע של החומר הלשוני במאמר זה מקורו בקורפוס המוקלט. צורות נדירות שלא נקרו בקורפוס הודגמו בהקשרן מזיכרונה של עוזרת המחקר שלי, הגב' חמדה אבו רביעה, שהיא דוברת ילידית של הלהג הבד-בדואי, ותועתקו בלהג זה.

2. כינויי קרבה משפחתית

שמות-עצם המציינים קרבה משפחתית (kinship terms) כגון "אב", "סב" ו"בן" מהווים קטגוריה סמנטית אוניברסלית בעלת קווי דמיון רבים, אך גם מידה רבה של שונות בין-לשונית. מבחר כינויי הקרבה המשפחתית, תפוצתם, חלוקת התפקידים ודפוסי השימוש בהם נובעים מגורמים חברתיים ותרבותיים מצד אחד ומגורמים טיפולוגיים, לשוניים ורטוריים מצד אחר. לכל שפה יש מפת תפוצה ייחודית של כינויי משפחה ומינון ייחודי של שימוש, לפי המבנה הרטורי והמקצבי שלה.

למשל, תכונה סמנטית משותפת לעברית וללהג הנגב (ולא רק להם) היא רב-משמעות בשמות "בן" (*walād*) ו"בת" (*bint*) – מצד אחד אלה מציינים בהתאמה "ילד" (*boy*) ו"ילדה" (*girl*), ואף "בתולה" בלהג הנגב; ומצד שני הם כינויי קרבה לצאצאים של אדם (*son, daughter*). ואילו בתכונות סמנטיות אחרות שונים להגים ערביים מהעברית ומלשונות רבות כמותה. בולטת בשונותה הקטגוריה של "דוד(ה)". עברית ושפות רבות אחרות מסתפקות בלקסמה אחת לדוד מצד האב ומצד האם, וזאת בשל הסימטריה של הקרבה במבנה החברתי המערבי; יתר על כן, נפוצה תופעה של החלת הכינוי "דוד" גם על בעל הדודה ו"דודה" על אשת הדוד. ואילו בערבית אחי האב (ולהלן "דוד" *amm*), ואילו אחי האם (להלן "דוד" *xāl*). הסיבה לפיצול הלקסיקלי נעוצה באסימטריה חברתית-תרבותית ושוני מהותי במעמד החברתי של שני צידי הקרבה בחברה הערבית האגנטית: רק קרובים מצד האב נחשבים בני משפחה (*kin*), ובני שבט (Bailey, 2004: 161; Musil, 1928: 545). רק הם מחויבים רשמית בערכות הדדית ובתמיכה חומרית ומשפטית, ובפרט לצורכי נקמת דם, תשלום כופר דם ושמידה על כבוד המשפחה. בידם סמכות (*authority*) על ענייני הפרט. ואילו מקרובי האם מצופה שיספקו תמיכה רגשית (*affection*), לא חומרית. הם אמורים לדאוג לשלומה ולשלום צאצאיה (Kressel, 1992: 94), שלהם הם מורשים תכונות אופי לפי האמונה הרווחת. אך תפקידים אלה אינם בגדר חובה רשמית (Bailey, 2004: 161) וקרובי האם אינם נמנים, כאמור, במניין הקרובים במבנה השבטי האגנטי.

תכונה משותפת בולטת של קטגוריית כינויי הקרבה היא השימוש בהם לפנייה (*address terms*). לצורך זה אף התייחדו לחלקם צורות משנה, שאופייניות לפנייה בשפת הדיבור, כגון "אבא", "אמא", "סבא" ומקבילות בשפות שונות כגון, *mum(my)*, *dad(dy)*, *Opa*, *Oma*, *maman*, *papa*, *Mutti*, *Papa* (Jespersen, 1922: 154 ff.). במשלבים נמוכים הם משמשים גם לאזכור רגיל שלא בפנייה, כך שהלקסמה "אמא" יכולה להופיע בהקשר של פנייה כגון "בואי, אמא" מצד אחד, ומצד שני באזכור כגון "אמא אמרה לדני". אך דווקא בסוגיה זו נוהג

להג הנגב אחרת: *ybā^h* "אבא" ו-*yumma^h* "אמא" הם כינויי פנייה בלבד ואינם משמשים לאזכור סתם. עובדה זו מתיישבת היטב עם האטימולוגיה של תיבות אלה, המציגה בכיור עקבות של הלחמת מילית הפנייה *ya* ולכן אך טבעי הוא ששימושם מוגבל לתחום הפנייה. אך מעניין שאין תחליף מעין "אמא" לאזכור וכדי לאזכר את אמו יאמר האדם "אמי" גם בהקשרים שיישמעו לנו, כדוברי עברית, מאוד מוזרים. אני נתקלת בתופעה זו מחדש בכיקוריי החוזרים אצל משפחה ברהט. הילדים שרצים תמיד לפגוש אותי עוד במרחק רב מהבית צועקים אחד לשני "רוץ תגיד לאמי שרוני באה!" ואני מתפלאה כל פעם מחדש – מה פשר "אמי" (עם ההשמעות "שאינה אמך") כשכולם בני אם אחת? מדוע לא יאמרו "תגיד לאמא"? רק אז אני נזכרת, שאין דרך להגיד בלהג "אמא" שלא בפנייה ישירה אליה.

הבדלים בין-לשוניים נוספים, אמרנו, נוגעים למקצב השפה ולתדירות השימוש בפניות הקרבה במגוון נסיבות. בעברית המדוברת השימוש דל למדי: רק הצורות "אבא", "אמא", "סבא" ו"סבתא" משמשות לפנייה בלשון דבורה רגילה. פניות כגון "שלום, דודה רינה" מוכרות לנו בעיקר מספרות ילדים – שם הן אולי תוצאה של תרגום מילולי של פניות כגון Hello Uncle/ Sis(ter)/ Aunt(ie) כדיבור של ילדים בשפות המקור.

כינויי הקרבה שייכים לרובד הריגושי של השפה (סעיף 8), הכולל גם ברכות, קללות, פתגמים, קריאות צער וצורות הקטנה (4.3). יסודות אלה ממלאים את **הפונקציה הפֵּאטית** (phatic function) ואת הפונקציה האקספרסיבית במודל הפונקציות התקשורתיות של יאקובסון (Jakobson, 1960). בלהג הנגב השימוש ביסודות הפֵּאטיים רב ושופע, ובכללם השימוש בכינויי הקרבה. במבנה המקובל של דר־שיח שמור מקום פוטנציאלי בכל תור דיבור לכינוי פנייה, שכן מצופה מהמוען לפנות באופן מפורש לבן־שיחו; כשמדובר בבן משפחה אז מתבקש, מן הסתם, כינוי קרבה. מכאן חשיבות הסוגיה כולה בדיונים דיאלקטליים, טיפולוגיים וחברתיים של להגים ערביים.

לאור האמור, ניתן אולי לצפות למערך לקסיקלי עשיר ומגוון של כינויי קרבה משפחתית. אולם למעשה מספר הכינויים הראשוניים שבשימוש יומיומי אינו רב: "בן", "אב", "סב", "דוד" אב, "דוד" אכ וצורות הנקבה המקבילות. אך מתאפשר גיוון רב באמצעות צורני הקטנה והרכבים כגון "בן-דוד" אכ ו"אשת-אח". כלל כינויי הקרבה המשפחתית ניתנים לחלוקה בכמה מישורים ולענייננו חשובים שלושה: מישור מורפולוגי, מישור סמנטי ומישור פרגמטי.

3. מיון כינויי הקרבה

3.1 סיווג מורפולוגי

במישור המורפולוגי ייתכנו כמה חלוקות בינריות של קטגוריית שם-העצם:

(א)	/	חד-לקסמי
<i>uxt</i> "אחות"		<i>walád uxt</i> "בן-אחות"
(ב)	/	חד-צורני
<i>uxt</i> "אחות"		נטוי (עם כינוי קניין חבור) <i>uxtī</i> "אחותי"
(ג)	/	צורת יסוד
<i>uxt</i> "אחות"		צורת הקטנה <i>(a)xayyih</i> "אחות" ^{קט}

3.2 סיווג סמנטי

במישור הסמנטי ניתן להבחין בין משמעות צרה או בסיסית, היא הדנוטציה, הנוגעת לתוכן הרפרנציאלי של לקסמה, לבין משמעות מורחבת, רחבה יותר בהיקפה ובעלת מכלול פוטנציאלי של קונוטציות.

למשל, מובנה הצר של הלקסמה *ammih* "דודה"^א, הוא "אחות האב". אך המובן התרחב לכלול גם יחסים שונים של קרבת נישואים, כגון "חותנת" ואף אשתו השנייה של האב. התרחבויות אלו, ולא אחרות, נובעות ישירות מהמבנה החברתי האגנטי, שמתאפיין בסמכות המוענקת לצד האב. מכאן קונוטציות של סמכות לכלל הקרובים בצד זה, והיא הקובעת את השימושים הפרגמטיים שנראה בהמשך (3.3).

עם השתרשות ההרחבה הסמנטית והפרגמטית מתייתרים מושגים ספציפיים וחד-משמעיים לציון "חותנת" או "אשת האב". הם משמשים רק למניעת דו-משמעות (disambiguation) בנסיבות של היעדר רקע פרגמטי משותף, כמו בדיבור לזרים. במקרים נדירים כאלה יכולה אישה לאזכר את אשת אביה באמצעות צמד המושגים, *ammī mart-abūy* > דודתי^א אשת אבי¹, כשהמושג השני, המילולי והחד-משמעי, משמש גלוסה למושג המקובל המעומעם. בשימוש רגיל היא תסתפק באיבר הראשון.

כינוי קרבה נוסף שעבר הרחבה בלהגים בדואיים רבים הוא הרכב הסמיכות *bnāx* "בן-אח" שמשמש לא רק לבן אחות) אלא גם לבן-דוד(ה) משני הצדדים, לנכד ואף לבן שבט (Blanc, 1970: 36), כלומר לקרוב מצד האב בכל דרגת קרבה. במקביל התרחבה גם מקבילתו בנקבה *bintāx* לציון בת אח, נכדה או כלה. גם צורת הריבוי *binixtyyih* ולא, למשל, *wlād ax* "בני אח" (בריבוי הגרעין, כרגיל בסמיכות) מעידה על לקסיקליזציה של ההרכב.

1 סוגריים זוויתיים < > מקיפים תרגום מילולי. לפעמים מוצמד לו תרגום חופשי, למשל <הוי סבתא(=נכדי) לצייטו צורת הפנייה "הוי סבתא" בפי סבתא הפונה אל נכדה.

הרחבת משמעות היא תהליך סמנטי בין-לשוני, חיוני לשם חיסכון במושגים. מימוש התהליך בפריטים שונים כפוף לצורכי השפה – הרחבה תחול באותם מושגים שבהם צורכי ההבחנה מרובים ממלאי השמות בתחום. בלהג הנגב מוגשת הרחבה בתחום כינויי הקרבה בשל מספרם הקטן יחסית של המושגים הראשוניים וחשיבותם הרבה של הכינויים בדינמיקה של תהליך התקשורת.

העיקרון הבסיסי בהרחבת המשמעות הוא דילוג חד-כיווני על-פני חלק מגבולות הקרבה, כך שיחסי קרבה רחוקים יחסית יכוננו בכינויים קרובים יותר (Ayoub, 1964: 1101). אי לכך, יחסי נישואין יכוננו במושגים שמוכנס הצר מציין יחסי דם, כפי שראינו – החותנת תהיה "רודה" וכך גם אשת האב. באותו עיקרון הורחב הכינוי "רוד", בפי ילדים דוברי עברית, לציין כל מבוגר שההורים חפצים לקרבו אל הילד ומפצירים, למשל, "תגידי לדוד תודה". אותו עיקרון פועל גם בהרחבה נוספת בתחום הפרגמטיקה, כפי שנראה כעת.

3.3 סיווג פרגמטי

בסיווג זה אין ענייננו בתוכן הסמנטי הרפרנציאלי של כינוי (במוכנו הצר או הרחב) אלא בשימוש הפרגמטי, התקשורתי או המעשי בהתאם לנסיבות.

למשל, שימוש פרגמטי משותף לכינויי הקרבה "אמא" ו"אבא" (בנסיות שונות) בלהגים ערביים של האזור ובעברית המדוברת הוא כקריאות פחד ובהלה (בעיקר "אמא!") ופליאה (בעיקר "אבא!"). בין החלופות הדיאלקטליות בנגב כלולות, למשל, *yumma*^b הבד-בדואית וחלופתה *yamma*^b הפל-בדואית בהקבלה חלקית לקריאות "אמא!" "אמאל'ה!" בעברית; כקריאות פליאה בעיקר (אך גם פחד לפעמים) משמשות צורות יסוד וצורות הקטנה של "אבא" כגון *yāḇa(yū)*; *y-abayy*; *y-abayyī*; *y-abūy* (Rosenhouse, 1984) גלוסר, שורש ^{bw}). חלקן, לרבות "יא באבא!" "יא בא'ה!", מהוות שאילות ותיקות בעברית הדבורה (רוזנטל, 2006: יא בַּא'ה, יָה-בָּה-יָה).

לענייננו רלבנטיים במיוחד שני ממדים שבהם יש פער בין הסמנטיקה לפרגמטיקה של פניות הקרבה. אלה הם כיוון הפנייה ודרגת הקרבה.

כיוון הפנייה

ניתן לסדר את הכינויים הראשיים על סולם הדורות ולסווג את כינויי הפנייה המשפחתיים בהתאם:

סולם הדורות	
+2	סבים
+1	הורים, דודים
0	הדובר, אחים, בני-דודים
-1	בנים, אחיינים
-2	נכדים

	דוגמות	כיוון הפנייה	
עולה	"אב"; "דוד"; "סבתא"	(מהצעיר לבוגר)	
יורד	"בן"; "אחיין"	(מהבוגר לצעיר)	
מקביל	"אחות"; "בן-דוד"	(בין בני דור אחד)	

כיוון הפנייה במישור הפרגמטי חופף את הכיוון במישור הסמנטי במערכת "ישירה" של פניות, כשכינוי מציינ את כיוון הפנייה במציאות: אב ואם יפנו לבנם באמצעות כינוי יורד (-1) כגון "בן" המציין את קרבתו אליהם ואת מיקומו בסולם מתחתיהם; הוא יפנה אליהם בכינוי עולה (+1) כגון "אבא" ו"אמא" המציינים את קרבתם אליו ואת מיקומם מעליו. כברירת מחדל, תיוחס פנייה כגון "הוי אמא" לאמו של הרובר, ולא של מישור אחר, אך בהקשרים אחרים יכולה פנייה זו להתייחס לתפקיד האם באופן כללי ולא אישי. כך, למשל, בהודעה מטעם הרשות הלאומית למלחמה בתאונות הדרכים: "אמא יקרה, כמה שאת אוהבת את העצמאות של ילדיך, עד גיל תשע את לא נותנת להם לחצות כביש לבד".

לצד מערכת "הגיונית" זו, פועלת בלהגים ערביים רבים מערכת "מהופכת" שבה הכיוון הפרגמטי מנוגד לסמנטי: הכיוון הסמנטי עולה אך הכיוון הפרגמטי יורד, כשמוען בוגר פונה לקרוב משפחה צעיר באמצעות כינוי עולה המציין את קרבתו של המוען לנמען. כך תקרא אם לבנה בכמה חלופות מורפולוגיות מהופכות כגון "אמא", "אמי" ואף, כפי שנראה בהמשך, "אמך".

דרגת הקרבה

כאמור, מספרם של כינויי הקרבה השונים המשמשים בנגב אינו רב – אך התפקידים הפרגמטיים מרובים, לכן המערכת מטילה את התפקידים הרבים על הכינויים המועטים בשיטה של רב-תפקודיות. העיקרון הבסיסי בהרחבת השימוש הפרגמטי, כמו גם בהרחבת המשמעות הסמנטית, כפי שראינו לעיל במקרה של "דודה", הוא דילוג חד-כיווני על-פני גבולות של דרגת קרבה. כיוון הדילוג הוא תמיד קירוב הרחוקים, במגמה פרגמטית אחת – קירוב רגשי באמצעות קרבה לשונית שהיא הדוקה יותר מהקרבה במציאות.

הקירוב יכול לחול באופן אנכי על פני סולם הדורות בדילוג על דור: כך יכול הנכד (-2) להפוך לבן (-1). הקירוב האנכי לא חל בפניות עולות, והבן לא יכנה את סבו "אבא". דילוג אופקי חל בצורה אינטנסיבית יותר ובכל כיווני הפנייה. בפניות העולות בדור אחד, דהיינו (+1) על סולם הדורות, כבר ראינו דילוג על דרגת קרבה בהרחבת משמעות של "דודה" להכללת ההותנת ואשת האב. בשימוש פרגמטי חל דילוג נוסף עד שבכינוי זה נכללת כל מי שהיא בעלת סמכות ב-(+1) ביחס לדוברת.

הכינוי לאחות האם, *xālah*, הורחב אף הוא בשימושו הפרגמטי להיקף מרבי, וגם הוא יכול לציין כל אישה ב-(+1). אך בעוד הכינוי לאחות האב נושא השתמעות של סמכות גם במובניו המורחבים ושימושו הפרגמטיים, הרי שהכינוי לאחות האם נושא ריגושויות של חיבה וחסות, בהתאם לתפקידי צד האם במבנה החברתי, כאמור לעיל (סעיף 2). יתר על כן, בשימוש

אירוני ופרדוקסלי לכאורה החיבה האימהית יכולה להפוך סמל לניכור ולקרירות ביחסים (סעיף 6.1).

במקרה של קרובים אמיתיים צד הקרבה (descent line) יישמר בקפידה – בשום אופן לא יכונה קרוב מצד האם בכינוי השייך לצד האב כפי שקרוב מצד האב לא יכונה בכינוי השייך לצד האם (Ayoub, 1964: 1104). במקרה שאשת הרוד מצד האב היא גם אחותה של האם, היא תכונה לפי קרבת הדם ולא לפי קרבה בגין נישואין, כלומר היא תהיה *xālah*, דודה מצד האם, ולא אשת הרוד מצד האב. אם אלמן נושא את אחותה של אשתו המנוחה, גם היא תהיה עבור ילדיו *xālah*, ולא *ammih*, כפי שנהוג לכנות אישה שנייה של האב.

דילוג אופקי ב-(0) על סולם הדרורות יוצר הרחבה סמנטית ופרגמטית נפוצה במיוחד – "אח" לציון ידיד ואף זר שהרובר חפץ לקרבו, כפי שמעידים מילוני הלהגים הערביים באזורנו, בין מיושבים (למשל אליחי, 1999 – יא אח', יא ח'יי) בין בדואיים (למשל Stewart, 1990). הרחבה זו, כידוע, אינה בלעדית לשפות השמיות, אלא מוכרת כתופעה בין-לשונית, השווה *frère, brother*.

ועוד בכיוון זה: הגיסה נהיית "אחות"; השכנה תהיה "אחות", או "בת" או "דודה" או "סבתא" לפי גילה היחסי. האחיינ נהיה "בן", וכן הלאה.

מעניינת וייחודית יותר התופעה של חציית גבולות מגדר באורח חר-כיווני מזכר לנקבה: *ya wladī* "הוי בני" ^{טק} יכול לשמש לא רק לבן אלא גם לבת בלהג הנגב, כמו גם *ya waladī* "הוי בני" בלהג הבדואי של סיני (Stewart, 1990 wld).

3.4 ההקטנה כקטגוריה מורפולוגית, סמנטית ופרגמטית

כמו קטגוריית כינויי הקרבה המשפחתית, גם קטגוריית ההקטנה (diminutives) מצטיינת בקווי דמיון וקווי שוני רבים בהיבט בין-לשוני. זו קטגוריה בעלת חשיבות רבה ותפוצה נרחבת בהיסטוריה של הערבית לרבות להגיה החדשים (Zewi, 2006). בלהג הנגב הקטגוריה פרודוקטיבית בעיקר בשמות עצם, הן מוחשיים כגון *bagārah* מ-*bgērah* "פרה" הן מופשטים כגון *ḥwījih* מ-*ḥājih* "דָּבָר" ובשמות תואר כגון *šātrih* מ-*šwītrih* "פקחית" או *glayyil* מ-*gilīl* "מעט".

כמו בשפות אחרות (Hora, et al., 2006), גם בלהג הנגב הקטגוריה מצטיינת בסדירות מורפולוגית. משקלי ההקטנה הראשיים בלהג, *fēl* ו-*fayyil* נקבעים באופן שקוף למדי ממשקלי היסוד. למשל, משקל היסוד *fa'āl* יקבל משקל הקטנה *fēl* ואילו המשקל התוארי *fi'īl* יקבל משקל הקטנה *fayyil*, כך שמהצירוף *walād šigīr* "ילד קטן" נגזרת ההקטנה *wlīd šgayyir*. בפנייה בנטיית גוף המדבר משמשים הצמדים הבאים של צורות יסוד וצורות הקטנה:

		פנייה		הקטנה		צורת יסוד	
		/		/		/	
הוי ² בני	<i>ya wlād-ī</i>	/	<i>ya walad-ī</i>	בן	<i>wlād</i>	/	<i>walād</i>
הוי בתי	<i>ya bnayyt-ī</i>	/	<i>ya bint-ī</i>	בת	<i>bnayyih</i>	/	<i>bint</i>
הוי אחי	<i>y-axayy-ī</i>	/	<i>y-axū-y</i>	אח	<i>axayy</i>	/	<i>axū</i>
הוי אחותי	<i>y-axayyt-ī</i>	/	<i>y-axt-ī</i>	אחות	<i>axayyih</i>	/	<i>uxt</i>

כמו קטגוריית כינויי הקרבה גם קטגוריית ההקטנה שייכת לרובד הלשון הריגושיית הפאטית (סע' 2) – תוכנה הסמנטי הריגושי מוביל לשימושים פרגמטיים שאף הם ריגושיים. לקטגוריית ההקטנה בלהג הנגב, כמו בהרבה שפות, תוכן **סמנטי** של "קטן" או "צעיר" ושימושים **פרגמטיים** של הבעת חיבה (endearment) ומתן חסות והגנה מצד אחד, לעומת זלזול והקטנת ערך (contempt) מצד שני (Hora, et al., 2006). בתחום של כינויי הקרבה שולט מן הסתם הגורם הראשון, החיובי בריגושיותו. יתר על כן, השימוש בהקטנה נתפס במסורת כיעיל בהרחקת עין הרע, שאינה נמשכת ליצורים קטנים.

שיקולים סמנטיים ופרגמטיים עשויים למנוע היווצרות של צורות הקטנה פוטנציאליות או לפחות שימוש בהן בהקשרים נתונים. למשל, אין בלהג צורות הקטנה לפניות העולות ("אב", "דוד", "סב" וכדומה). הסיבה הפרגמטית היא שאין מקום למתן חסות והגנה מצד הצעיר כלפי המבוגר בפניות עולות, וודאי גם אין מקום לזלזול וריגושיות שלילית, כך שלצורות אלה אין לכאורה תפקיד שיצדיק את קיומן, אם כי בלהגים אחרים ניתן למצוא צורות הקטנה כגון *ya mēmti* "הוי אמי"^{הקט.}

חשיבות החלוקה הזו מתבטאת גם בהיבטים מורפולוגיים. למשל, בתחום הכינויים העולים "אב", "דוד", "סב" ומקבילותיהם בנקבה, אין צורות הקטנה (מלבד צורות כגון *y-abayyi* בשימוש הפרגמטי בקריאות פחד או פליאה, כפי שראינו לעיל [3.3]).

4. כינויי קרבה מהופכים בלהג הנגב

דיוננו יתמקד בכינויי הקרבה המהופכים. להג הנגב ייחודי בכך שמתקיימים בו שלושה טיפוסים של כינויי קרבה מהופכים גם יחד, ושניים מתוכם בצורה פרודוקטיבית: טיפוסים א ו-ב להלן אופייניים למשפחת להגי האזור הסורי-לבנוני-פלסטיני; טיפוס ג אופייני לכמה קבוצות של להגים בדואיים. השילוב של שלושתם נדיר למיטב ידיעתי.

4.1 טיפוס א

טיפוס א (כמו גם טיפוס ב להלן) הוא **סימטרי** או **דו-קוטבי** (bi-polar), משמע ששני משתתפי השיח יכולים להשתמש בו באופן הדדי ושווה: סבתא ונכד יכולים לננות זה את זה באופן הדדי *ya jiddih* <הוי סבתא>. הכינוי יהיה מהופך, כמובן, רק בפי הסבתא.

2 אף שמילת הפנייה הארכאית "הוי" אינה משמשת כיום בעברית המדוברת, מצאתי לנכון לנקוט בה כצורן חדר-משמעי ושקוף לתרגום מילית הפנייה *ya*.

במובן רחב

(3) הסטודנטית הפל-כדואית ג' מראיינת זקנה בת 70 ממשפחה מקורבת ושואלת מה היה יותר טוב בעבר.

J: li^h māṭalan aḥsan?

M: ma hæḏiy, ya ^ʿammih, wiṣī^h ad-dinya, ⁱwbtug^ʿdiy ^ʿind jāṛātkiy, jāṛātkiy byug^ʿdin ^ʿindⁱkiy, intiy ... ⁱbtah^aṣḏiy ⁱbtahay ⁱbta^ʿjniy, ... ⁱwbitxuḏḏiy, ⁱbtah^albīy ⁱwbitsawwiy jībniḥ, ⁱwbitsawwiy...

ג': למה, למשל, יותר טוב?

מ: הרי, <הוי דודה> (=ידידתי הצעירה), המרחב היה רחב. היית יושבת אצל שכנותיך, שכנותיך היו יושבות אצלך... היית קוצרת ואופה, מכינה בצק... וחובצת חלב, וחולבת ומכינה גבינה, ומכינה...

הזקנות שהוקלטו על ידי ג' פונות אליה בכמה כינויי קרבה מהופכים נוספים מטיפוס א כגון *ya jiddih* "הוי סבתא", *ya ʿammih* "הוי דודה"א, כמו גם בכינויים מהופכים מטיפוס ג להלן ואף כינויי קרבה לא מהופכים (5.1).

טיפוס א המהופך משמש רק בפניות יורדות (בשונה מטיפוס ג להלן שכולל גם פניות אופקיות לאחים ולבני דודים); למעשה הוא כולל רק כינויים לסבים ולדודים, שכן הכינויים לאב ולאם נמנים עם טיפוס ב.

4.2 טיפוס ב

טיפוס ב, אף הוא דו־קוטבי, מאופיין בקריטריון מורפולוגי של מורכבות, דהיינו תוספת צורן לשם העצם, בראשיתו (תת־קבוצה א) או בסופו (תת־קבוצה ב). בן (או בת) ואב יכולים לפנות זה אל זה באופן הדדי כ-*ya ybā^h* <הוי אבא> (תת־קבוצה א) או *y-abūy* <הוי אבי> (תת־קבוצה ב).

בלהג הנגב יש רק שני יחסי קרבה מטיפוס זה: "אב" ו"אם", ואילו בלהגי האזור המיושבים נפוצים כינויי קרבה מהופכים נוספים, לדודים ולסבים. בלהג הנגב טיפוס זה מסומן מבחינה פרגמטית בריגושיות ופֶאטיות ואינטימיות יתרה, שכן אבהות ואמהות הם היחסים הקרובים ביותר לפרט.

כמו כינויי טיפוס א, גם כינויי טיפוס ב עוברים הרחבה סמנטית ופרגמטית וחוצים גבולות של מגדר ומספר של הנמענים כמו גם גבולות של דור. הם יכולים לשמש לא רק לבנים אלא גם לנכדים ולאחיינים, ביחיד או ברבים, וצורת הזכר "אב" יכולה לשמש גם בפי נשים.

תת־קבוצה א: *ybā^h* "הוי אבא"; *yumma^h* "הוי אמא"
 התיבה *ybāh* מורכבת כנראה ממילית הפנייה *ya* וצורת הפסק של חלופת הווקטיב הקלסי *abāh* "אבא" (Wright, 1975 חלק ב: 87-88). כך גם *yummaḥ* מורכבת כנראה מהיסוד *ya* וצורת הווקטיב הקלסית "אמא" בהפסק *ummaḥ*. גם מקבילותיהם בלהג הפל-כדואי, *yāḇa* ו-*yamḥa^h* בהתאמה, כוללות את מילית הפנייה. לכן כינויים אלה יכולים לשמש רק בפנייה,

כפי שצוין לעיל (סעיף 2), ולא במשפט כגון "אגיד אותך לאבא" כפי ילד לאחיו. על אף שמילית הפנייה מולחמת בצורות הללו, לעתים קרובות נוספת עוד היקרות אנליטית של מילית הפנייה, כפי שרואים בשתי הדוגמות שבחרתי להדגים את המובן הצר של קבוצה זו. שוב הדוגמה הראשונה (4) מהקורפוס הסיפורי והשנייה (5) משיחה.

במובן צר

(4) בסיפור-העם הפופולרי "פרת היתומים" אמם החורגת של שני יתומים מביעה אכזבה כשבנה האמתי אינו מצליח לגבור בהתגוששות על אחיו היתום, וזאת אף על פי שהם מאכילה את בנה האמתי במיטב המזונות המשובחים וליתומים היא נותנת מוץ בלבד:

gālat: "āfa ʿalēk, ya yuṁṁmah. hāḡa-lliy byākil 'nxālah yabtaḡak".

היא אמרה: "תתבייש, <הוי אמא> (=בני). זה שאוכל מוץ מפיל אותך לקרקע". [ג"ג 97 פרת היתומים/7]

יחסה האימהי לבנה האמתי עומד בסתירה בולטת ליחסה המנוכר ליתומים. אליהם היא אינה פונה לעולם ככינויי קרבה (מהופכים או לא) אלא רק ככינוי הסתמי *ya d'ūf* "הוי ילדים" שאינו כינוי קרבה מצד אחד ואף חסר יסוד שייכות מצד שני. הילדים אינם מוצגים כלל כקרובי משפחה שלה, הם סתם ילדים.

(5) אב מבקש מבנו (בן ה-30) שייצא לעזור לו:

taʿāl, ya Saelim, ya ybā^h.

בוא, הוי סאלם, <הוי אבא> (=בני).

הבחירה בכינוי זה לבן בוגר הוסברה לי כחריגה ומעידה על בקשה מיוחדת. על כך מעיד גם הכפל באמצעי פנייה – גם השם הפרטי וגם כינוי הקרבה.

כפילות זו מוזכרת בניתוח השימוש בכינויים דו-קוטביים בלהג אחר, הלהג של כווית (Yassin, 1977). לדברי המחבר, ריבוי באמצעי פנייה מסמן את הפנייה כרגשית במיוחד, כפי שהוא מראה בדוגמה הבאה (שם: 298).

(6) אב שואל את בתו:

ya Layla, ya binti, š-fic yuba

הוי לילא, הוי בתי, מה יש לך <הוי אבא> (=בתי)?

לדעת המחבר, תשובה הולמת לשאלה זו לא יכולה להיות לקונית אלא צריכה להלוּם את מידת הראגה שעולה מן השאלה. ניתן להסיק יחס איקוני בין אורך הפנייה לחשיבותה.

מעניין שבלהג הכוויתי הכינוי הדו-קוטבי מנוע ממילית הפנייה האנליטית *ya* כך שהצירוף *ya yuba* יובן רק כקוטבי, דהיינו פניית צאצא לאב, ולא ככינוי מהופך מפי אב לצאצא. להג הנגב שונה בכך שאין בו מניעה ממילית הפנייה האנליטית ליד הכינוי המהופך, כפי שרואים

בדוגמות (4) ו-(5).

מקבילו של *ya ybā^h* הבד-כדואי בלהג הפל-כדואי הוא *yāḇa*, ששימושו גובר גם במשפחות בד-כדואיות אולי גם בהשפעת להגים מיושבים חיצוניים של הקוינה האזורי. כמו שאר כינויי הקרבה, גם אלה יכולים לפסוח על גבולות של מספר, מגדר ודור ולשמש לבנים ולבנות, לנכדים ולנכדות. צורת הזכר יכולה לשמש גם דוברות. כך שלמעשה "הוי אבא" של (5) יכול היה לשמש גם ב-(4) את האם בפנייה לבנה. כך נמצאו בקובץ סיפורי נשים בדואיות בסוריה הכינויים *yuba* ו-*yāba* מפי אם לבן (Bettini, 2006), למשל סיפור 1 פס' 16, 36, 48, 49; סיפור 7 פס' 26)

מעניין שבסיפורי ג"ג לא מצאתי *ya ybā^h* מהופך. הסיבה לדעתי היא שהנמענים המובהקים לכינוי זה הם קטנים, והשימוש לצאצאים בוגרים מסומן כרגשי ונדיר יחסית. גיבורי הסיפורים בג"ג רובם ככולם בוגרים, לכן פשוט חסרים נמענים פוטנציאליים לקבוצה זו.

במובן רחב

(7) זקנה מתלוננת בפני ג' על התרופפות המוסר כיום, כשבנות יושבות בכיתה אחת עם בנים, בשונה מפעם:

hāḏa al-gānūn. aṃṃa alhīn yumṃah... al-wagt hāḏa alhīn al-bint—'btug^oud, ṣaff bint 'wṣaff walād, ṣaff bint 'wṣaff... la', miš ḥagg.

כך (היה) החוק. אבל עכשיו, <הוי אמא> (=בתי), כיום, עכשיו הנערה – יושבת, שורה בנות ושורה בנים, שורה בנות ושורה [בנים]... לא, זה לא ראוי.

האמת, כפי שמתקנת אותה ג', שכיום בשל הצפיפות בכיתות יש גם שולחנות של בנות לצד שולחנות של בנים באותה השורה.

תת-קבוצה ב: *y-abū-y* "הוי אבי", *y-aṃṃ-ī* "הוי אממי"

תת-קבוצה זו מורכבת ממילית הקריאה *ya*, כינוי קרבה וכינוי המדבר "שלי" כסופית, למשל *y-abū-y* "הוי אבי", *y-aṃṃ-ī* "הוי אממי", *ya 'amm-ī* "הוי דודיא". כינויים מהופכים אלה משמשים רק דוברים זקנים מאוד בפנותם לילדים קטנים ופעוטות, ומכאן שאין כמעט שימוש במובן הצר, ב-(1) על סולם הדורות, אלא רק בהפרש הגדול יותר שבין סבים לנכדים, דהיינו ב-(2). במילים אחרות, כינויים אלה משמשים בנגב בעיקר במובן הרחב וכדילוג על פני דור.

במובן צר

כאמור, שימוש זה אינו נפוץ בנגב. אדגים אותו בלהג כדואי בצפון הארץ:

(8) בגרסה מקומית של הרומנסה האפית הפופולרית על אבו זיד אל-הלאל, נאסרים אבו זיד ואחייניו על ידי הנסיך התוניסאי הברברי אז-זנאתי. בת הנסיך רוצה לשחרר את אבו זיד אך אביה מתנגד בטענה שהוא פחדן ושחור כעבד:

gāl: **ya-būy**, Sa'adə, gaḷb ibn el-'abəd xāyef...

gālat: **ya-būy**, hāḏa min ad-daxāxīn....

gāl-ālha: **ya-būy**, gaḷb ibn el-'abed xāyef...

אמר: <הוי אבי> (=בתי) סעדה, לבו של בן העבר נפחד...

אמרה: הוי אבי, זה מהעשן...

אמר לה: <הוי אבי> (=בתי), לבו של בן העבר נפחד... (Rosenhouse, 1984), טקסט 4.3 שורות 43-45 בהתאמת התעתיק לשלי)

האב ובתו שניהם משתמשים בכינוי "הוי אבי", שהוא מהופך בפי האב; וכך גם בהמשך שם, שו' 78-80. ואילו בנגב משמשת פנייה זו רק כפנייה עולה (ולא כמהופכת) ובדיבור רגיל מוגבלת ללהג הפל-בדואי.

גבולות מגדריים נחצים, למשל, כשאם מכנה את בנה *ya-būya* כפי שרואים בסיפור נוסף מאותו להג (מירון ושות', 1997: 268). גם במשולש נפוץ שימוש זה בשתי התת-קבוצות של טיפוס ב; יתר על כן הוא אינו מוגבל שם לכינויי ההורים אלא קיים גם בכינויי דודים וסבים.

במובן רחב

בנגב *y-abūy* משמשת רק דוברים זקנים מאוד (גברים ונשים) בפנותם לילדים, לרבות נכדים ואחיינים:

(9) סבה של חמדה נהג להזמין את נכדיו הקטנים להצטרף אליו:

ta'āluw ma'āy y-abūy

בואו אתי, <הוי אבי> (=ילדים)

כינוי זה משמש בהרחבה גם בפנייה אל בוגרים בסיטואציה של מצוקה, כשהם נתפסים כפגיעים וזקוקים להגנה כמו ילדים:

(10) זקנה בניחום אבלים מביאה עמה מזון ומעודדת את בני הבית לאכול:

ta'āluw ta'aššuw, y-abūy

בואו תאכלו, <הוי אבי>

(11) זקנה מעודדת את רוחה של גרושה טרייה:

šiddiy ḥēlkiy, y-abūy

<משכי את כוחותייך, <הוי אבי> (=התעודדי, נערה).

הפנייה *y-aḥmū* משמשת בנגב לילדים קטנים, בעיקר לפעוטות ובעיקר בפי זקנות. לא מצאתי דוגמות בקורפוס, וזאת כנראה בשל הסיבה שצוינה זה עתה, דהיינו היעדר משתתפים צעירים כל כך בדיאלוגים שבקורפוס.

אמה של חמדה מכנה את נכדה בן השנתיים בכינויים משתי התת-קבוצות: *ya yunūḡa*^d <הוי אמא ו- *y-amūḡī* > הוי אמי>. את טיפוס ג להלן הילד לא יבין כלל בגיל זה, לדעתה של חמדה.

בלהג הכפרי של המשולש נפוץ במיוחד הכינוי *ya ammi* <הוי דודי>_א במובן הצר ואף במובן הרחב ככינוי לזר בדרגה (+1) על סולם הדרורות ובשימוש המהופך לזר צעיר, כל זאת בדילוג אפשרי על גבולות דור, מספר ומגדר. באחד הסיפורים באוסף "אגדות הואדי" המייצג להג זה פונה כך צעירה לזר והוא עונה לה באותו כינוי, ואף אל אחיה בהמשך: "אמר להם <הוי דודי>_א" (מירון וכבהא, 1994, "סיפור הגורל": 88-94).

4.3 הכינויים הדו-קוטביים: התפתחות ותפקיד

הכינויים הדו-קוטביים מטיפוסי א ו-ב נפוצים מאוד במשפחת הלהגים הסוריים-לבנוניים המיושבים, לרבות להגים פלסטיניים במשולש ובצפון הארץ. בסוריה ואף בעירק תועדו כינויים מהופכים, אם כי לא במינוח הזה, כבר ב-1910 (Nöldeke, 1910: 78) במושג *Wörter mit Gegensinn*. מחקרים שיוחדו לסוגיה כוללים את איוב, 1964 ויאסין, 1977. הערות קצרות נרשמו גם במהאוי וכנאענה, 1988 ובמירון ושות', 1997.

בלהג הנגב הכינויים הדו-קוטביים מוגבלים במגוון הצורות. כפי הנראה הם אינם מקוריים בלהג זה אלא חדרו אליו בהשפעה חיצונית של להגי האזור, בפרט הקוינה האזורי המבוסס על הלהג העירוני של ירושלים. ניתן לשער שהייתה גם השפעה של להגים אחרים שעמם באו במגע תושבי הנגב במשך השנים.

מבחינה התפתחותית ניתן אולי לייחס את מוצאם לראשית תהליך רכישת השפה כשההורים כביכול "שמים בפי הילד" או מספקים לו את הכינוי שהוא צריך כדי לפנות אליהם, ובסופו של דבר כינויים אלה דבקים בו. אחת הטכניקות הנפוצות במשלב "האימהית" (*motherese*) לקדם את שפתו של הילד היא להגות לפניו את המילים המצופות ממנו, למשל "תודה, סבא" כשהילד קיבל מתנה מסבו. המיוחד בכינויים המהופכים, אם ראשיתם במשלב זה של "אימהית" או שפת תינוקות (*baby talk*), הוא התמשכותם גם לגיל מבוגר, אך אז חלקם מסומנים בדרגת אינטימיות מוגברת של תפיסת הצאצא כילד והדגשת הקשר הראשוני.

בלי קשר לשאלת התפתחותה של המערכת הדו-קוטבית נשאלת שאלה מהותית ביותר לגבי הישרדותה. מערכת לשונית אינה צפויה לשרוד, גם אם התפתחה בתנאים מסוימים, אם היא אינה יעילה או לפחות פונקציונלית ורבת תועלת במישור כלשהו: תחבירי, סמנטי, פרגמטי או אחר. במקרה של המערך הדו-קוטבי מתעוררות שאלות. הרי יש להניח שתהליך ההיפוך ועקרון הדו-קוטביות מהווים קושי בתהליכים הקוגניטיביים של עיבוד ופענוח המסר התקשורתי, וזאת בשל היעדר שקיפות סמנטית ומכאן גם אפשרות דור-משמעות. לא תמיד ברור מי פונה אל מי, מבוגר לצעיר או להפך. לכן מתבקשת השאלה מה תפקידו ומה הציודוק לשימורו של המבנה העמום הזה.

לדעת איוב, 1964, עקרון הדו-קוטביות מעוגן בקודים חברתיים-תרבותיים ייחודיים של החברה הערבית הכפרית, כפי שנצפתה בלבנון. בחברה זו, לטענתה, חינוך הילדים, בעיקר

הזכרים, שואף להיות עדין וידידותי ככל האפשר. שאיפה זו מובילה לניסיון לרכך פעולות דיבור "כפייתיות" מהסוג הידוע במונח *exercitives* (Austin, 1962: 151), כגון *mands* (Searle, 1976: 17) או *mands* (Lyons, 1977: 130). לכאן שייכות פעולות דיבור כגון דרישה או ביקורת, ואף בקשה, הכופות על הנמען מידה של ויתור על רצונו החופשי. להקשרים כינוכיים אופייניים מוען מבוגר, נמען צעיר, והיררכיה סמכותית, המודגשת בפעולות דיבור כפייתיות. כנגד היררכיה זו התפתחה הטכניקה של העלאת הצעיר לדרגת המבוגר, כביכול, באמצעות מערכת הכינויים הדו־קוטביים. טכניקה זו הופכת לרגע את ההיררכיה של הדרות ויוצרת סימטריה מדומה (*fictive symmetry*) (כתריאל, תשנ"ט: 220): הנמען הצעיר הופך באופן זמני לאבא, למשל, ונהנה ממעמד גבוה. העלאה סמלית זו מעניקה תחושה של שוויון ותורמת להגברת תחושות של סולידריות, אינטימיות ואמפתיה אצל הנמען. במקרה של טיפוס א וטיפוס ב, תת קבוצה א, ההיפוך חל בלי שהאב האמתי, המוען, יאבד ממעמדו הוא, שכן האב החדש אינו מוצג כאביו של מישו ספציפי. לכן הבקשה מוצגת כטובה בין שווים ללא איבוד פנים של אחד הצדדים (Ayoub, 1964: 1104 ff.). בתת קבוצה ב ההיפוך מרחיק לכת והאב החדש מוצג כאביו של האב האמתי, ואז נוצרת אסימטריה חדשה, מהופכת.

דו־קוטביות אינה רק טכניקת דיבור והשקפה כינוכית. היא מעוגנת בלבה של מערכת עקרונות כוללת המעצבת את אופייה של החברה הערבית באזורנו ואולי אפשר לראות בה עקרונות המאפיינים חברות מזרחיות בניגוד לחברות מערביות באופן כללי. עיקרון חברתי-תרבותי מרכזי בחברה הערבית הוא עקרון העקיפות והתיווך, הידוע בערבית פלסטינית במונח *musāyarah* "הליכה עם"⁴. מונח זה מסמל את השאיפה לעקיפות ואף לתיווך, וזאת כדי להימנע ככל האפשר מעימות ישיר ומכפיית רצון אישי על הזולת. עקרון העקיפות מנוגד ישירות לעקרון ה"דוגרי" שעיצב את תפיסת העולם של הצבר החדש בהתגבשות החברה הישראלית-יהודית, בעיקר האשכנזית, בישראל. מיותר לציין שהתנגשות שני האתוסים המנוגדים הביאה לא אחת לקונפליקטים במרקם הדו־קיום, בין יהודים וערבים וגם בין יהודים אשכנזים למזרחיים (כתריאל, תשנ"ט).

במערך העקיפות יש חשיבות רבה לערכים כגון קירוב וסולידריות. את שניהם משרתים אמצעי קירוב כגון דילוג על פני גבולות של דור ושל קרבה משפחתית שראינו בשני הטיפוסים הדו־קוטביים. במסגרת זו יכנה הדובר את הסובבים אותו בכינויים המציינים קרבה רבה יותר מקרבם במציאות.

כאמור, הטיפוסים הקוטביים א ו-ב אופייניים ללהגים המיושבים של אזורנו. מעניין, שעקרון הדו־קוטביות כל כך אינטגרלי לדגם הרטורי של להגים אלה שמהגרים לארצות אחרות יבאו אותו, תרגמו אותו לשפות המקום ואף הפיצו אותו עד שנקלט על ידי דוברים מקומיים. התופעה צוינה בארה"ב בשנות השישים (Ayoub, 1964: 1106) ובשנות השמונים (Muhawi & Kanaana, 1988: 90 fn. 3).

4 הצורה היא שם-פעולה של הפועל *sāyar* "הלך עם, לקראת", הוא פועל בבניין 3. אופיינית לבניין זה פעולה מכוונת אל המושא. השווה *kātab* "כתב אל", *šarak* "השתתף עם".

עם העלייה מארצות דוברות ערבית הגיעו גם לעברית המדוברת שלל פניות מהופכות שאף סיפחו סופיות הקטנה ממקורות שונים, כגון "אמאל'ה", "אבאל'ה"⁵ "מאמי", "מאמיל'ה", "מאמוש". מכולם בולט ביותר כיום הכינוי "מאמי" שהתפתח באופן עצמאי בסלנג העברי ומשמש לפנייה כללית גם בין מבוגרים, בעיקר נשים. יותר ויותר אני שומעת מוכרות ופקידות פונות אליי, למשל בטלפון: "אין בעיה, מאמי", או "תגיעי מחר, מאמי". יתר על כן, "מאמי" הפך גם לש"ע כללי או ש"ת המציין אדם או חפץ מתוק ואהוב: "איזה מאמי" ובלעג "המאמי של המדינה".

בחברה הערבית בארץ עקרון הסימטריה הפיקטיבית אף יצא מתחום המשפחה אל תחום בית-ההספר (כתריאל, תשנ"ט: 220). לאחרונה, גם בנגב מורים מהצפון פונים לתלמידים בכינוי המהופך *ya m'allim* או *ya ustād* <הוי מורה>, או *ya m'allmi* <הוי מורי>. הפנייה המקומית לילד בכיתה הייתה תמיד אסימטרית: *ya ḥbayybi* "הוי חביבי הקטן", *ya šātir* "הוי פיקח" או פשוט *ya-walad* "הוי ילד".

4.4 טיפוס ג

טיפוס שלישי של פנייה מהופכת אינו דו־קוטבי שכן הוא אינו משמש את הצעיר בפנותו למבוגר, אין בו גורם של סימטריה פיקטיבית והוא משמש גם אחים בפנייה הדדית. טיפוס זה מכיל כינוי קרבה מהופך וכינוי קניין של הנוכח, למשל <הוי אביך> בפניית אב לבנו, <הוי סבך> בפניית סב לנכדתו.

לגבי מוצאו מקובלת ההנחה שמדובר במבנה אליפטי. יש המשחזרים השמט של הנמען, למשל "הוי [אתה שאני] אביך", "הוי [את שאני] סבך" (Piamenta, 1996); בשחזור כזה תומכים ביטויים מפורשים בלשון זו בלהג של כווית, שם מסתיימים מבעים המופנים לקרובי משפחה בביטויי הסגר כגון "ואני אחיך" (Yassin, 1977: 299). לפי סברה אחרת ההשמט הוא דווקא של שם-עצם כגון *rūḥ* "נשמה": "הוי [נשמת] אביך". כמו שני הטיפוסים האחרים אף הוא משמש בחציית גבולות הקרבה גם לחברים ואף לזרים.

בשימוש צר

(12) בספור-העם "תנאגיש" מוצאת הגיבורה, תנאגיש, למדבר על ידי אחיה. הוא זומם לנטוש אותה שם עקב עלילה של אשתו שהחשידה את תנאגיש במעשים לא מוסריים. תנאגיש חושדת אך האח מתעקש לצאת. הנסיבות הללו, כפי שנראה בהמשך, מסבירות את השימוש בכינוי קרבה מהופכים ולא מוקטנים, כפי שנראה בהמשך:

gāl: "yaḷḷah, y-axūkiy, aḥna widdna naḡāziy".

yōmin ḡazāw, ab'adaw. gāḷat: "y-axtak, anā tilift".

gāl: "lā, y-axūkiy, giddæm".

5 כך גם טאטאל'ה מיידיש (רוונטל, 2005), והשווה tata, t'at'a ברוסית (Jespersen, 1922: 156). לאחרונה נודע לי שגם באיטלקית, בפרסית וברוסית יש שאימהות פונות לילדיהם בכינוי "אמא (שלי)" אך טרם הספקתי לברוק את מקור התופעה ואפשרות של מגע בין-ערתי כגורם משפיע.

הוא אמר: "לילה, <הוי אחיק> (= אחותי) אנחנו יוצאים לדרך".
 כשיצאו לדרך, והתרחקו, היא אמרה: "<הוי אחותך> (= אחי), אני עייפה".
 הוא אמר: "לא, <הוי אחיק> (= אחותי), קדימה". [ג"ג 6 תנאגיש/4]

בשימוש רחב

(13) בסיפור־העם "מחמד הפיקח" יוצא הגיבור הצעיר למסע חיפושים אחרי כלתו המיועדת. הוא פוגש ע'ול (שד) זקן ושואל אותו על אודות הדרך. הזקן מפנה אותו הלאה לאחותו הע'ולה אך מזהיר אותו מפני מצבי רוחה המשתנים בהתאם לפעילויותיה:

in ligītha, **ya jiddak**, mādih al-ǧazl al-āḥamaṛ, ubitkattil fī 'wladha, ib'id
 'inha... win ligītha, **ya jiddak**, btujruš... sukkaṛ, bitǧīr... witgūl lha: "aná
 waladkiy".

אם תמצא אותה, <הוי סבך> (= נכדי), לאחר שפרשה את צמר הטווייה האדום ומכה את בניה,
 התרחק ממנה... אך אם תמצא אותה, <הוי סבך> (= נכדי), גורסת סוכר, תפרוץ... ותאמר לה:
 "אני בנך". [ג"ג 10 מחמד הפיקח/45]

(14) ג'מיעה אבו כף (70) נזכרת שבצעירותה הצטיינה בחרישה. שכנס הזקן שחרש מולה
 באדמתו ראה את חריצותה וביקש ממנה עזרה יום אחד:

halḥīn Aḷlah yaḥamah, mā bēnī ubēn Jim'ih ḡār al-ḥdæd, ba'ahrīt talāt
 guṯ'an waṛba^c guṯ'an uJim'ih mā ḥarāt 'gṯā^c. alḥīn Jim'ih, yōmin šāf abūy
 gawṯar, ja...
 ḡāl: "ya jiddkiy, ya 'ammkiy, amānih inkiy 't'æwnīnī^h".

עכשיו ביני ובין ג'מיעה ז"ל היה רק גבול (כלומר היינו צמודים בחלקותינו)... אני הייתי
 חורשת שלוש רצועות וארבע רצועות וג'מיעה לא היה חורש אפילו אחת. עכשיו ג'מיעה, כשהוא
 ראה שאבי הלך, בא...
 הוא אמר: "<הוי סבך, הוי דודך> (= נכדתי, אחיינית) בחייך עזרי לי".

כפי שכבר ראינו (דוג' 5 ו-6) גם פה הצירוף של שני כינויים גם יחד מגביר את הריגושיות
 בבקשה, עד שנשמעת כתחינה ממש.

(15) הסטודנטית ר' מראינת אישה בת 49 ממשפחתה, שמספרת על העבר. בשל הפרש הגילאים
 הקטן יחסית, מכנה הזקנה את הצעירה "אחות" ולא, למשל, "סבתא" או "דודה" ככדוגמה 3:

whāḍa hū **y-axayyitkiy**, hāḍa awwal zamān, 'bnazra^c bnird^c-al-bīr...
 'wbīnīb al-mayyih f-al-jrār, 'wnithammam minha, 'wná^cajin 'wnaṯha
 'wnudrus 'wnáḥašid 'wnáḡazil 'wnubrum, winsawwiy kull šiy.

וזהו <הוי אחותך הקט> (=אחותי), זה היה בעבר הרחוק. היינו זורעות ויורדות לבאר... מביאות מים בכדים ומתרחצות בהם, והיינו מכינות בצק ואופות וטוחנות וקוצרות וטוות וקולעות ועושות הכול.

5. לתפוצתם של כינויי הקרבה המהופכים

הטיפוסים הדרקוטביים נפוצים מאוד בלהגים ערביים שונים ונמצאו פזורים גם בשפות אחרות. ואילו טיפוס ג נדיר יחסית. הוא רווח מאוד בנגב, כפי שעולה מהקורפוס שלנו ואף הוזכר, תחת השם "פניות אגוצנטריות", בשני מאמרים על להג זה (פיאמנטה, תשל"ט: 149; 1996: 130). גם בלהג סיני הוא נפוץ בטקסטים משפטיים (Stewart, 1990: 12 fn. 115). לפיכך ניתן לשער שהוא אופייני ללהגים בדואיים מהקבוצה הצפון-ערבית מערבית, שאליה שייכים להגי סיני והנגב (סעיף 1).

במרחק רב ובמשפחת הלהגים שונה תועד ונידון טיפוס ג גם בלהג הבדואי של כווית (Yassin, 1977) ואף בלהג הבחרייני ובאחד מלהגי עומן (Holes, 1989: 456). להגים אלה שייכים לקבוצת-העל הצפון-ערבית מזרחית, או נג'דית. לדעתו של פרופ' קלייב הולס, מומחה לדיאלקטולוגיה של חצי-האי ערב, טיפוס ג אופייני לקבוצה הצפון-מזרחית בכללה. הנחה זו יכולה להסביר את התפשטותו לשוליו – מצד אחד אל הקבוצה הצפון-מערבית עד שוליה בסיני ובנגב, ומצד שני אל המפרץ הפרסי, אף הוא בשולי המרחב. אך מעניין שלא מצאתי לטיפוס ג זכר בטקסטים שמייצגים להגים צפון-ערביים הן בצפון הארץ (רוזנהויז, 1984; מירון ושות', 1997) הן בסוריה (Bettini, 2006). להגים בדואיים אלו, כמו גם להגי האזור המיושבים, מאופיינים בטיפוסים א ו-ב הדרקוטביים ובהיעדר טיפוס ג.

תשובה חלקית לפרדוקס ניתן לחפש בהבחנה בתת-קבוצות שונות של קבוצת-העל הצפון-מזרחית: להגי הבדואים בצפון ישראל, וכנראה גם הלהג הבדואי הסורי המיוצג בספרה של בטיני, שייכים לתת-קבוצה בשם **הלהגים הסוריים-מספוטמיים** הפריפריאליים או **קדם-ענזיים** (Rosenhouse, 1984: 256; Palva, 1976: 52-53); ואילו להגי המפרץ הפרסי הנידונים הם להגים **ענזיים** (פישר ויסטרו, תשס"א: 18) שרשומים גם כתת-קבוצה נפרדת. לפיכך, ייתכן שטיפוס ג פשט ממוקד הלהגים הבדואיים אל השוליים ונשמר בצורה בלתי רציפה בכמה קבוצות, לרבות להגי המפרץ והלהגים הצפון-ערביים, אך לא באחרות, דוגמת הקבוצה הקדם-ענזית.

אך מעניין יותר מעצם קיומו של טיפוס זה או אחר בלהג נתון הוא קיום השילוב של כל השלושה בלהג אחד. לתופעה זו מצאתי עדות רק בנגב ובכווית ונשאלת השאלה מה משותף להם. ייתכן שהתשובה היא ששניהם מצויים בשולי קבוצתם וניתנים להשפעות מקבוצות אחרות. במצב כזה מתאפשר היתוך של להגים משני הסוגים: בעלי הטיפוס הנפוץ יותר של כינויים דרקוטביים ובעלי הטיפוס הנדיר יותר של טיפוס ג. ידוע שלאורך ההיסטוריה להג הנגב הושפע ממגעים הדוקים במיוחד עם אוכלוסיות הספר (Henkin, 2010, פרק 3). גם להג כווית נחשב ללהג מעורב. לפי דעה אחת מוצאו נג'די והוא הושפע מלהגים מיושבים (Palva, 2006: 611); ולפי דעה אחרת רק השלטון באזור היה באופן היסטורי שלטון נג'די, בדואי

וסוני, בעוד אוכלוסיית הימאים במפרץ הייתה שיעית ולא בדואית כלל – להגם המקורי, לפי דעה זו, היה מיושב ועבר בדואיניזציה (Ingham, 1982: 23-25).

על אף השילוב הנדיר המשותף ללהגי הנגב וכווית, תפוצת מרכיבי השילוב שונה מאוד בהם. בלהג הכוויתי קיימים שלושת הטיפוסים בתפוצה מצומצמת יחסית ללהג הנגב ובצורה מאובנת יותר. למשל, טיפוס ג מוגבל לכינוי הקרבה "אח" ו"אב". האחות תפנה אל אחיה כ>הוי אחיך< (ולא כ>הוי אחותך<) כצפוי בטיפוס ג אמיתי); אל אחותה היא תפנה כ>הוי אחיך< (ולא כ>הוי אחותך<). יתר על כן, צורות הקטנה אינן משתתפות, לפי העדות במאמרו של יאסין לפחות, בפניות המהופכות מטיפוס ג אלא רק בפניות רגילות (השווה דוגמה 16 להלן). כמו כן, נראה שחסרה בלהג זה תת-קבוצה ב של טיפוס ב המהופך מהסוג של "הוי אבי", "הוי אמיי", "הוי סבי", שהיא נדירה גם בלהג הנגב.

מצד שני, יש בלהג הכוויתי תבנית נוספת שמוגדרת שם כדו־קוטבית, אף שאינה כזו. למעשה, זו אף אינה צורת פנייה ממש אלא תוספת למבע פנייה, בדמות הביטוי "ואני אחיך" או כל כינוי קרבה אחר:

(16)

taray, ya Layla, ya-xṭi, wa-na-xūc
 <ראי, הוי לילא, הוי אחותי, ואני אחיך>

°allimīni, š-fīc, ya bnayti, wa-na-mmic
 <ספרי לי, מה יש לך, הוי בתי הקטן, ואני אמך>

תבנית זו, אף שאינה דו־קוטבית ואינה כלל צורת פנייה, מעניינת במיוחד בשל האור שהיא יכולה לשפוך על האטימולוגיה של טיפוס ג: היא נראית כפרפראזה הצהרתית לצורת הפנייה שמיוצגת בטיפוס ג, ותומכת לפיכך בשחזור הראשון שניתן לעיל (4.4) של, למשל, <הוי אביך> כהשמט של "אני", דהיינו <הוי (אני) אביך>, לעומת השחזור המתחרה של השמט "נשמת", דהיינו <הוי (נשמת) אביך>.

6. חלוקת תפקידים פרגמטיים

במצב כזה של שפע אמצעים ממוצאים שונים מתבקשת חלוקת תפקידים שמצדיקה את שימור כלל החלופות, שכן גיבוב סתם צפוי במהרה לעבור צמצום ולהתחסל. בנגב חלוקת התפקידים בין שלושת הטיפוסים המהופכים והכינויים הלא מהופכים היא סוגיה סבוכה למדי – מלבד הברלים דיאלקטליים פועלים בסוגיות אלה גם גורמים סוציו-לשוניים ומשלכיים כגון מגדר, סוגה, משלב וסגנון. בין שלל הכינויים, הישירים הקוטביים והמהופכים הדו־קוטביים, מתקיימת חלוקת תפקידים פרגמטיים.

חלוקה ראשונית מתקיימת בין שתי חלופות כינויים: טיפוס א ישיר (לא מהופך) הוא רגשי ופֵאטי-אמפתי לעומת טיפוס ג המהופך, שנע בין נייטרלי לאדיש או אף מעט שלילי. הניגוד

הזה מסתדר עם האפיונים המורפולוגיים של הטיפוסים: הטיפוסים הדר־קוטביים א ו-ב ממוקדים בנמען – בחשיבותו ובמעמדו המועלים באמצעות סימטריה פיקטיבית וביחסו אל המוען כ"אבא" או כ"אבי", למשל (מה אתה בשבילי). לעומתם טיפוס ג ממוקד במוען ומדגיש את חשיבותו לנמען (מה אני עבורך). המיקוד העצמי מפחית את האמפתיה ומחויבות המוען. נראה כעת את התפוצה התפקודית של שלל החלופות הפשוטות, המהופכות והמוקטנות, לפי כיווני הפנייה.

6.1 בפניות יורדות

בדוגמה (2) מצאנו את הגיבור הצעיר ואחי אמו מכנים זה את זה "דוד" בטיפוס א הפֵאטי-אמפתי, וזאת אף על פי שהתנהגות הצעיר אינה מופתית. בגרסה נוספת של הסיפור, כשהצעיר מופיע לפתע אחרי שנה של היעדרות, הדוד דווקא מביע תרעומת וזאת באמצעות הכינוי המהופך בטיפוס ג:

(א17)

hawwad gāl: ya xāl, basūf an-nyāg aṣba^{ca}ah.

gāl: ya xālak ū.. lak ḥawl, waná bastanna fik.

[הצעיר] ירד ואמר: "הוי דוד^{ca}, אני רואה שהנאקות הן ארבע".

ענה [הדוד]: "הוי דוד^{ca} (= אחייני), אי... <זו לך> שנה שאני מחכה לך".

מייד אחרי זה הוא מתרכך ושב לכינוי האמפתי יותר בטיפוס א:

(ב)

gāl: wallāh yā xāl, aná lak ḥawl waná bastanna fik.

gāl: yaḷlah ḥrawwiḥ, yaḷlah hay an-nyāg, aṭlagna ^{ca}alīhin whayhin walladan wⁱwlādhin ma^{ca}hin. yaḷlah, yā xal, ḥrawwiḥ.

אמר [הדוד]: "וללה, <הוי דוד^{ca} (= אחייני), אני, <זו לך> שנה שאני מחכה לך".

אמר [הדוד]: "בוא הביתה, יללה. הנה הנאקות, שחררנו אותן והנה הן המליטו וולדיהן איתן. יללה, <הוי דוד^{ca} (= אחייני), נלך הביתה".

(18) חמדה זכתה במבצע במסחטת פירות חדשה. לאחר הפעלה ניסיונית ראשונית במשרדנו, עם תוצאות צבעוניות למדי, המסחטה הגיעה לביתה. אימה, שאינה נותנת אמון רב במכשירי המטבח החדשים של ימינו, שוברת בטעות את המכשיר וכשחמדה שואלת על אודותיו האם עונה בנימה של התגוננות:

°ād wallāhiy kassartih lkiy, y-amḥkiy.

נו (מה לעשות), שברתי לך אותו, <הוי אמך> (= בת).

פנייה כזו מבליטה את קרבת האם לבת וממעיטה בחשיבות הנזק, שמן הסתם לא נבע מרצון וניתן לייחסו לאיכות הירודה של המכשיר.

(19) בהזדמנות אחרת, כשירה של חמדה בגבס, האם פונה ומבקשת ממנה לעזור בהכנת הבצק לאפיית פיתות. במצב הנוכחי זו אינה בקשה שגרתית, מובנת מאליה, ולכן הפנייה היא בצורה הפאטית יותר, בטיפוס ב:

sā^cdīnī, ya yumṁa^h.

עזרי לי, <הוי אמא (=בת?)>.

גורם חשוב בבחירת הפנייה פה הוא גיל הנמען. כבר ראינו שתת־קבוצה ב של טיפוס ב המהופך התייחדה לפנייה לילדים קטנים מאוד ומכאן נדירותה בקורפוס הסיפורי שגיבוריו אינם קטנים.

את חלוקת התפקידים בין כלל הכינויים המשמשים את האם בפנותה אל בתה נדגים בסיטואציה ביתית: בת שפכה את הקפה שנשאר מאירוח. אימה הכועסת שואלת *lī^h kabbētiy* "מדוע שפכת את הקפה?" לרשות האם שתי מערכות של צורות פנייה המבוססות על כינויי הקרבה המשפחתית.

ישירות	פשוטות	מוקטנות
	(א) <i>ya bint</i> "הוי בת"	(ג) <i>ya bnayyih</i> "הוי בת־הקט"
	(ב) <i>ya binū</i> "הוי בתי"	(ד) <i>ya bnayyī</i> "הוי בת־הקט"
מהופכות	(ה) <i>y-amṁkiy</i> <הוי אמך>	
	(ו) <i>ya yumṁa^h</i> <הוי אמא>	
	(ז) <i>y-amṁū</i> <הוי אמי>	

(א) היא הקשוחה ביותר שכן היא אינה אישית כלל. כך קוראים לבת, בדרך כלל בלתי נראית, להכין תה לאורחים. אין כלל סימן שהבת שייכת לאם. (ב) מרוככת בשל כינוי השיוך, אך היא נדירה בשימוש הצר לבת אמתית ועיקר שימושה בכרכות או במובן המורחב מחוץ למשפחה. גם (ג) נדירה ומצויה בעיקר בשירה; בצורה זו ההקטנה מרככת. ב-(ד) יש ריכוך כפול בשל ההקטנה והשיוך. היא קיימת בדיבור, אך לא נפוצה.

לצורות המהופכות (ה-ז) אין חלופות הקטנה שכן מדובר בפניות עולות (3.4). ההיפוך מקרב ומגביר אמפטיה בכך שמציון קרבת המוען כביכול משתמעת מחויבותו למילוי התפקיד הקשור בקרבה זו. כינוי השייכות (ה, ז) מגביר את הקשרים. עם זאת (ה) היא הצורה הרגילה בנגב ללא ריגושיות מסומנת.

(ו) היא צורת פנייה נפוצה ביותר בנגב. ההיפוך מקרב ויחסת הווקטיב הכלולה בצורה אף היא מגבירה ריגושיות. (ז) היא הפנייה הרכה ביותר בשל תוספת כינוי השיוך המרככת, אך

ספק אם הבנות ששפכו את הקפה יזכו לה אם הן עברו את גיל חמש. מחוץ לתחומי המשפחה הצרה מוצאים חלוקת תפקידים בין כינויי הפנייה במובנם הרחב. להלן שלל הכינויים ששימשו את המרואיינות הזקנות בפנייתן אל המראיינות הצעירות:

ישירות

מוקטנות	פשוטות
(ב) <i>ya bnayyī</i> "הוי בתי'הקט"	(א) <i>ya bintī</i> "הוי בתי"
(ג) <i>ya wlīdī</i> "הוי בני'הקט"	
(ד) <i>y-axayyih</i> "הוי אחות'הקט"	
(ו) <i>y-axayyī</i> "הוי אחות'הקט"	(ה) <i>y-axti</i> "הוי אחותי"

מהופכות

(ז) <i>yunṣa^h, yaṣṣa^h</i> <הוי אמא>
(ח) <i>ya 'ammih</i> <הוי דודה'אב>
(ט) <i>ya xālah</i> <הוי דודה'אם>
(י) <i>ya jiddih</i> <הוי סבתא>
(יא) <i>y-axayyitkiy</i> <הוי אחותך'הקט>

(א ו-ב) נפוצות למדיי. (ג) לנקבה נשמעה רק בפי זקנות ממטה העזאזמה, שבו השתמרו צורות דיבור שכבר נכחדו בקבוצות הדוברים האחרות. אורח החיים המסורתי של מטה זה, שמוקדו בהר הנגב, בודד אותו ממגעים לשוניים עם הפל-ברואים מצד אחד ומהקוינה הירושלמי מצד שני (Henkin, 2010, Ch.4).

(ד-ו) נפוצות כשפער הגילאים בין הדוברות הוא קטן יחסית או שיש שאיפה להראותן ככזה. מביניהם (ה) הוא הפחות אמפתי שכן חסר בו יסוד ההקטנה ואילו (ו) הוא האמפתי ביותר בשל כפל יסודות הקירוב (הקטנה ושיוך).

בצורות המהופכות (ז-יא) פועל גורם ההיפוך לקירוב הדוברות; הוא מגיע לשיא ב-(יא) בשל יסוד ההקטנה. (ז) על חלופותיה הבד-ברואית *yunṣa^h* והפל-ברואית *yaṣṣa^h* יוצרת קרבה יותר מ-(ח-ט) שבאותה עמדה על סולם הדורות (+1) שכן אם קרובה יותר מדורות וגם מהסבתא בעמדה (+2). ייתכן ש-(ט) אינה משמשת בהקשרים ידירותיים אצל הבד-ברואים או לפחות חלק מהם – חמדה ששייכת למשפחה בד-ברואית טוענת ש-(ט) משמשת נשים במשפחה רק כשהן "ברוגז" ונאלצות לדבר זו עם זו.

6.2 בפניות אופקיות

בין אחים ביחסים תקינים משמשות צורות ההקטנה, המצטיינות באמפתיה. שוב, טיפוס א הלא מהופך הוא הפאטי ביותר, ומשמש לתחינות נרגשות, בעוד טיפוס ג המהופך נייטרלי יותר ויכול להביע אדישות ושלטיה במצב. הוא מתאים ביותר לדרישה, שכן מעצם הזכרת "מה אני בשבילך" משתמע מה אתה חייב לי בגין הקשר. נראה שוב דוגמה אחת מהספרות העממית (20) ואחת מן החיים (21).

(20) בסיפור-עם נוסח "הנזל וגרטל" הגיבור נתפס ונכלא על ידי ע'ולה שמתכוננת לבשל אותו ומשאירה את בתה לשמור עליו בעת הפיטום. בת הע'ולה חושקת במסטיק שהוא מראה לה ומתחננת שייתן לה. הגיבור לא מתרגש, מתגרה בה באדישות, ומציע ששניהם יחדרו סכינים ויראו מי מחדד טוב יותר. היא חושקת דווקא בסכין שלו, שאותו הוא למעשה לא חידד. לאחר החילופים, הוא משתחרר באמצעות הסכין החד:

gāl: "ya gār^a, ma^aay 'lbān.. ma^aay il..."
 "y-axayy itⁱimnī. y-axayy itⁱimnī".
 gāl: "itⁱlⁱtnī, itⁱlⁱiy adayytī, itⁱlⁱiy fāsī..."
 gāmat... bitmaḏḏiy f-al-xūṣah. ḡam hū ysinn fi-xūṣtih...
 gāl: "fakkriy xūṣtī mī zay xūṣitkiy, xūṣtī
 munsār wxūṣitkiy mḏa wwyih".
 gāl: "y-axayy, iⁱṭini-yyāha. y-axayy, iⁱṭini-yyāha".
 gāl: "hākiy".
 aḏbaḥay 'bha^e ḏabāḥat 'bha^e winnih mā nifⁱ whū...
 gāl: "fakkriy, y-axayykiy".

אמר: "קרחת, יש לי מסטיק. יש לי מס..."

"הוי אחי-הקט, תן לי לאכול. הוי אחי-הקט, תן לי לאכול".

אמר: "הוציאי אותי, הוציאי את ידי-הקט, הוציאי את ראשי..."

היא החלה... לחדד את סכינה. החל גם הוא לחדד את סכינו...

אמר: "הביטי, סכיני לא כמו סכינך. סכיני [חדה כמו] מסור. וסכינך קהה".

אמרה: "הוי אח-הקט, תן לי אותה. אח-הקט, תן לי אותה".

אמר: "קחי".

היא דקרה ודקרה בה והנה [הסכין] לא שווה כלום ואילו הוא...

אמר: "הביטי, <הוי אחי-הקט> (= אחותי-הקט)".

כפי שרואים, הפניות ההדדיות מנוסחות בצורות ההקטנה המקובלות בין אחים, והנסיבות קובעות את הכינויים: האחות משתמשת בתחנוניה בטיפוס א הפאטי בעוד שהאח, ששולט במצב בכל רגע נתון, על אף היותו כלוא בכלוב, משתמש בטיפוס ג האדיש יותר.

(21) אחותה של חמדה שוהה עם בתה התינוקת בסורוקה בהמתנה לניתוח (שעבר בינתיים בשלום). האחות בוכה ואחיה פונה אליה בשתי הזדמנויות בשני אופנים. בהתחלה הוא מנסה לבלום את הפגנת הרגשות בפומבי ופונה אליה בטיפוס ג, בקשיחות מסוימת (א); מיד לאחר מכן הוא מתרכך ופונה בכינוי היותר אמפתי (ב):

(א)

y-axayykiy, ʿēb ʔṣayyhiy giddæm an-nās.
<הוי אחיקהקט (=אחותי) לא יפה ככה לבכות מול אנשים.>

(ב)

y-axayyih, wallāhiy ʔṭṭib
הוי אחותהקט בטוח שהיא תחלים.

הדוגמות הללו משקפות שימוש אמפתי וריגושיות חיובית בדר־שיח בין אח ואחות. לעומתן, רואים בסיפור "תנאגיש" (דוגמה 12 לעיל) כינויים הדדיים בצורה הבסיסית ללא הקטנה של חיבה. יתר על כן הם מטיפוס ג הנייטרלי־אדיש. השילוב של היעדר הקטנה וטיפוס ג יוצר אפקט של ניכור מסוים שמתאים להקשר — אח שרוצה לנטוש את אחותו במדבר והיא חושדת בכך.

6.3 בפניות עולות

הפנייה הרגילה לאב בנגב היא $(ya) ybā^h$ "הוי אבא", ובלהג הפל-בדואי $yāḇa$; לאם משמשת צורת הפנייה $(ya) yumma^h$ "הוי אמא", ובלהג הפל-בדואי $yamṃa$. הצורות הנוטות, שבתת־קבוצה ב, $y-abūy$ "הוי אבי" ו- $y-amṃī$ "הוי אמי", אינן משמשות בדיבור רגיל. $y-abūy$ נמצאה בסיפורי־עם שהוקלטו מפי דוברים פל-בדואים כחלופה ל- $yāḇa$ הרגילה. היא מצויה גם בקובצי ספרות עממית שבדפוס, כפי שנראה כעת.

7. כינויי הקרבה בספרות העממית שבדפוס

הספרות העממית של הנגב זכתה לאחרונה לייצוג בדפוס בכמה קבצים, למשל חמאמדה, 1998 וחג'וג', 2001. בקבצים אלה משולבים סיפורי־עם עם שירה בדואית מסורתית הידועה גם בשם 'שירה נבטית', פתגמים וחידות.

בספרות העממית שבדפוס השימוש בכינויי הקרבה שונה במקצת מהשימושים שראינו בדיבור הרגיל ואף בסיפורים שהוקלטו מפי דוברים. בקבצים שבדפוס יש שימוש נייטרלי בפניות אופקיות לא מוקטנות ולא מהופכות, למשל $y-axūy$ "הוי אחי" (חג'וג', 2001: 12-13) כצורה נייטרלית ולא מנוכרת; אופייניות לדפוס גם פניות נוטות להורים, למשל $y-abūy$ "הוי אבי" (חמאמדה, 1998: 119). בקבצים אלה מוצאים גם את $y-axūk$ <הוי אחיק> (חג'וג', 2001: 119) במונח רחב כפנייה ג'נרית לשומע הכללי (virtual listener), דמות נפוצה בשירה הערבית בכלל, לרבות בשירה הנבטית.

מעדויות אלה אין להסיק מסקנות לגבי הלהג הרב. בקבצים המודפסים הסיפורים מנוסחים בעיקרם בשפה הספרותית. רק שירה, פתגמים, חידות וקטעי דיבור ישיר ספורדיים מופיעים בלהג, לצד דיבור ישיר בשפה הספרותית. במצב זה סביר להניח שגם החומר המוצג בדיבורי, כביכול, מושפע במידה מסוימת מהשפה הסטנדרטית ואינו משקף בהכרח דיבור אותנטי בלהג.

8. כינויי הקרבה ולשון ריגושית

שימוש מרובה וגדוש בכינויי הקרבה, בעיקר המוקטנים והדו־קוטביים, מאפיין לשון ריגושית או פֵאטית (סעיף 1), כזו המקושרת בראש ובראשונה עם נשים, זקנים ואוכלוסייה בלתי־משכילה. מאפיינים נוספים של לשון ריגושית כוללים ברכות, קללות, פתגמים ואף שימוש פורה ומרובה בצורות הקטנה (3.4) כגון *msaykint-Aḷlāh* <מסכנת^{טק} אלוהים> "מסכנות". גם קריאות צער כגון *ya ḥarām* או *ya waylī* "אבוי לי!" מאפיינות נשים ויש אף צורות הקטנה שמופיעות רק בקריאות צער "נשיות", למשל *ya maymtī hay!* <הוי אמי הקט היי!>. יסודות אלה נתפסים, אולי באופן סטריאוטיפי, כמאפיינים לשון נשים ואכן יש טקסטים של נשים הרוויים ביסודות אלה (Henkin, 2010: Ch. 8). אך כינויי הפנייה, ובעיקר הכינויים לילדים, שגורים גם בפי אבות צעירים ומשכילים בהקשר הביתי. מה שמאפיין לשון נשים, בעיקר זקנות, זה הגודש בכלל היסודות הריגושיים ביחירת טקסט נתונה.

סיכום

הקטגוריה הבין־לשונית של כינויי קרבה משפחתית מצטיינת בשונות בין־לשונית רבה. היא מתאפיינת בשימוש לאזכור ולפנייה ובגיוון רב בסוגים, במובנים צרים ורחבים ובשימושים פרגמטיים שונים – כל זאת בחלוקת תפקידים השייכת מצד אחד למבנה החברתי־תרבותי של קהילת הדוברים ומצד שני למבנה הרטורי והמקצבי של השפה.

בלהג הבדואי של הנגב השימוש בכינויי קרבה לפנייה הוא אינטנסיבי, מגוון וייחודי, ולו בשל העובדה שמתקיימים בלהג שלושה טיפוסים פנייה מהופכים בנוסף לכלל הפניות הישירות. מצב זה של כפילות ורדונרנטיות, או עודף אמצעים כביכול, הוא אולי תוצאה ממגע בין להגי מוצא שונים: מצד אחד להגים שבהם נפוצים טיפוסים א ו-ב, ומצד שני להגים בעלי טיפוס ג. בשל מיקומו בספר המדבר ספג להג הנגב השפעות רבות מלהגים מיושבים, וייתכן שזו הסיבה לאופיו המעורב ושילוב האמצעים משני סוגי להגים. גם בלהג של כוית, המעורב אף הוא במוצא, מצויים שלושת הטיפוסים, אף שבתפוצה שונה ובמגוון מצומצם יותר מאשר בנגב. הכינויים הקוטביים והדו־קוטביים, המהופכים והישירים, יוצרים יחדיו מערכת אחת שאיבריה מצויים בתפוצה תפקודית סבוכה. הבחירה בצורת פנייה תלויה בגורמים רבים כגון גיל ומגדר של המוען והנמען, הקרבה, הנסיבות, מידת הרשמיות והרגש ועוד. טיפוסים א ו-ב הדו־קוטביים יוצרים סימטריה פיקטיבית, ויכולים לפיכך לשמש לפעולות דיבור של בקשות והפצרות, כאילו בין שווי מעמד; כך נחסכים גורמים כגון כפיה, אי־נעימות ואיבוד פנים. שני הטיפוסים אמפטיים מאוד ומשמשים לפנייה לילדים קטנים או לבוגרים בנסיבות של מצוקה וצורך בהגנה. תת־קבוצה ב של טיפוס ב, "הוי אמי" "הוי אבי", משמשת רק לילדים קטנים מאוד.

ואילו טיפוס ג, ברירת המחדל בלהג הנגב, הוא קוטבי, ואמפתי במידה פחותה. מבחינה מודלית הוא נע בין נייטרליות לאדישות, שליטה במצב ואף ביקורת מעמדת כוח.

בכל הפניות מתאפשר דילוג על פני גבולות של מגדר, דור ומידת הקרבה, אך לא צד הקרבה. צורות הקטנה, באשר הן, מרככות ומגבירות את מידת האמפתיות; בחלק מהמשפחות רק הן משמשות אחים ביחסים תקינים. ככלל, פניות באמצעות כינויי קרבה שייכות לרובד הפאטי של הלשון, המקושר ללשון ריגושית ונשית. אך דרגות הפאטיות והרגש שונות בשלל הצורות, הבסיסיות וצורות ההקטנה, המהופכות והלא-מהופכות, בשלושת הטיפוסים. עדות לסוגיית כינויי הקרבה יש גם בספרות העממית שזכתה להילקט ומצויה כיום בדפוס. אך זו מצריכה טיפול נפרד, שכן השימוש בכינויי הקרבה בסוגה זו שונה מאשר בחיים.

ביבליוגרפיה

מקורות בעברית ובערבית

- אל-הג'וג', מ' (2001). **אלואן מן את-תראת' אל-ברדי** (גוונים מן המורשת הברואית). רהט. אל-חמאמרה, מ' (1998). **מן כנוז אל-אג'דאד** (מאוצרות האבות). שגב שלום, באר שבע. אליחי, י' (1999). **המילון החדש לערבית המדוברת: ערבי-עברי**. ירושלים: הוצאת משרד הביטחון והוצאת קסת.
- כתריאל, ת' (תשנ"ט). **מלות מפתח**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- מירון, י' וכבהא ר' (1994). **אגרות הואדי: מבחר סיפורי עם מואדי עארה**. המרכז היהודי-ערבי לשלום, גבעת-חביבה.
- מירון, י', שחאדה, כ' ומסארווה, נ"א (1997). **גרגר הרימון: האישה בסיפורי העם הערביים**. המרכז היהודי-ערבי לשלום, גבעת-חביבה.
- פיאמנטה, מ' (תשל"ט). מערכת לשונית של נימוסי הברדים בנגב ותיאורה הלשוני. **חקרי המזרח לזכר ד' צ' בנעט**. עורכים יהושע בלאו ושות'. ירושלים: הוצאת מגנס, 371-521.
- פישר, ר' ויסטרו א' (תשס"א). **מדריך לחקר הלהגים הערביים**. ירושלים: הוצאת מאגנס.
- רוזנטל, ר' (2006). **מילון הסלנג המקיף**, מהד' 4. ירושלים: כתר הוצאה לאור.

- Austin, J. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- Ayoub, M. R. (1964). Bi-polarity in Arabic kinship terms. *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, August 29-31, 1962. Paris: Mouton, pp. 1100-1106.
- Bailey, C. (2004). *A culture of desert survival: Bedouin proverbs from Sinai and the Negev*. New Haven: Yale University Press.
- Bettini, L. (2006). Contes féminins de la Haute Jézireh syrienne. *Quaderni di Semitistica* 26. Dipartimento di Linguistica, Università di Firenze.
- Blanc, H. (1970). The Arabic dialect of the Negev bedouins, *Proceedings of the Israeli Academy of Sciences and Humanities*, 4. Jerusalem, pp. 112-150.

- Henkin, R. (2010). *Negev Arabic: Dialectal, sociolinguistic, and stylistic variation*. Semitica Viva Series 48, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Holes, C. (1989). Toward a dialect geography of Oman. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52, 446-462.
- Hora, A., Ben-Zvi, G., Levie, R., & Ravid D. (2006). Acquiring diminutive structures and meanings in Hebrew: Initial explorations. In I. Savickiene & W. U. Dressler (Eds.), *The acquisition of diminutives*. John Benjamins.
- Ingham, B. (1982). *North East Arabian dialects*. Library of Arabic Linguistics. Mon. 3. London and Boston: Kegan Paul International.
- Jakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In T.A. Sebeok (Ed.), *Style in language*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.
- Jespersen, O. (1922). *Language: Its nature, development and origin*. London: Allen & Unwin.
- Kressel, G. M. (1992). *Descent through males*. A. Borg, S. Somekh, & P. Wexler (Eds.), Mediterranean Language and Culture Monograph Series, Vol. 8, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 1.
- Muhawi, I., & Kanaana Sh. (1988). *Speak, bird, speak again: Palestinian Arab folktales*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Musil, A. (1928). *The manners and customs of the Rwala bedouins*. New York: American Geographical Society.
- Nöldeke, Th. (1910). *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Palva, H. (1976). Studies in the Arabic dialect of the semi-nomadic *al-Ajārma (al-Balqa' district, Jordan)*. Göteborg: Orientalia Gothoburgensia.
- Palva, H. (1991). Is there a North West Arabian dialect group? In M. Forstner (Ed.), *Festgabe für Hans-Rudolf Singer*, pp. 151-166. Frankfurt am Main and New York: P. Hang.
- Palva, H. (2006). Dialects: Classification. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Vol. 1, 604-613.
- Piamenta, M. (1996). More on the Arabic dialect of the Negev bedouins. *Quaderni di Studi Arabi* 14, 123-136.
- Rosenhouse, J. (1984). *The bedouin Arabic dialects: General problems and a close analysis of North Israel bedouin dialects*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Searle, J. R. (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5, 1-23.
- Stewart, F. H. (1990). *Texts in Sinai bedouin law*. Part 2. Mediterranean Language and Culture Monograph Series, 5. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Wright, W. (1975). *A grammar of the Arabic language*. Trans. from Caspari. 3rd ed., rev. W. Robertson Smith & M. J. de Goeje. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yassin, M. A. F. (1977). Bi-polar terms of address in Kuwaiti Arabic. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 40, 297-301.
- Zewi, T. (2006). Diminutive. In Kees Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Vol. 1 (pp. 637-640). Leiden: Brill.